

An Analysis of the "Discourse of Patience" and "Discourse of Protest" in Hafez's Fatalistic Verses

Azar Nazari¹ | Hatef Siahkoochian² | Mohsen Aliakbari³ | Hossein Qadami⁴

1. Phd student, The Department of Religions and Mysticism, Islamic Azad University of Takestan / E-mail: nazari.tehran@gmail.com
2. Corresponding Author, Associate Professor, The Department of Religions and Mysticism, Islamic Azad University of Takestan / E-mail: siyahkoochiyan@iau.ac.ir
3. Assistant Professor, The Department of Islamic Studies, Islamic Azad University of Takestan / E-mail: mohsenaliakbari@yahoo.com
4. Assistant Professor, The Department of Arabic Language and Literature, Islamic Azad University of Takestan / E-mail: d.ghadami91@gmail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received 8 August 2024

Accepted 20 November 2024

Published online 22 July 2025

Keywords:

Patience, Protest, Hafez,

Discourse analysis, Mysticism.

ABSTRACT

In his fatalistic verses, Hafez simultaneously invites his audience to patience and submission in the face of destiny while adopting a critical tone and mounting epic protests against the social and political authorities of his era. This study, employing discourse analysis methodology, seeks to elucidate these two seemingly incompatible approaches within Hafez's intellectual paradigm. The investigation reveals that beneath the textual surface and beyond the apparent expressions of his poetry that speak of patience and submission to fate, Hafez endeavors to construct a critical discourse through the utilization of mystical and libertine language aimed at effecting change in macro-social structures and combating power institutions and their associated ideologies. Under the veneer of fatalism, he pursues objectives transcending the mere propagation of predestination in his poetry, striving to dismantle the hegemony of Sharia-oriented discourses in his epoch through the reproduction of new semantic interpretations of patience, submission, and fatalistic themes.

Cite this article: Nazari, Azar, Siahkoochian, Hatef, Aliakbari, Mohsen, Qadami, Hossein. (2025). An Analysis of the "Discourse of Patience" and "Discourse of Protest" in Hafez's Fatalistic Verses. *Journal of Islamic Mysticism*, 16(2), 143-164. DOI: <http://doi.org/10.22034/16.2.4>

© The Author(s).

Publisher: Scientific Association of Islamic Mysticism of Iran.

DOI: <http://doi.org/10.22034/16.2.4>

Extended Abstract

Introduction

The interpretation of fatalistic elements in Hafez's poetry has long been a contentious issue in Persian literary scholarship. Traditional readings have predominantly characterized Hafez as a determinist poet who advocates for passive acceptance of divine decree, emphasizing themes of patience (*sabr*) and submission (*taslim*) in the face of predetermined fate. However, this conventional understanding fails to account for the complex layers of meaning embedded within his verses and the socio-political context that shaped his literary production.

This study employs discourse analysis methodology to examine the apparent contradiction between Hafez's seemingly fatalistic worldview and his demonstrable critical stance toward the religious and political authorities of his era. The research investigates whether the discourse of patience and submission in Hafez's *Diwan* represents a dominant discourse that merely calls readers to passive acceptance, or whether it conceals alternative perspectives that reveal the critical and social dimensions of his thought. By applying discourse analysis—a method designed to unveil hidden ideologies and values within textual surfaces while simultaneously forming the foundation of texts—this study aims to uncover the concealed roots and layers of the "patience and submission" discourse in Hafez's fatalistic verses, thereby revealing the intertextual and ideological aspects of this approach in his consciousness and language.

The historical context of Hafez's era, situated between the collapse of the Ilkhanate and the establishment of Timurid rule, was characterized by political instability, social upheaval, and religious extremism. The authoritarian policies of rulers such as Amir Mubarak al-Din Muhammad Muza'ffari, who enforced strict religious orthodoxy and employed violence in the name of *amr bi'l-ma'ruf wa nahi 'an al-munkar* (commanding right and forbidding wrong), created an atmosphere of intellectual and spiritual suffocation that profoundly influenced literary discourse of the period.

Research Findings

The analysis reveals that Hafez's fatalistic expressions can be categorized into four distinct discursive frameworks: (1) theological discourse, (2) romantic discourse, (3) mystical discourse, and (4) libertine (*rindi*) discourse. Each category demonstrates different mechanisms through which apparent submission to fate functions as a vehicle for social and political critique.

In the theological discourse, Hafez employs fatalistic language that superficially advocates submission to divine decree while simultaneously expressing profound dissatisfaction with social injustice and the prevalence of unworthy individuals in positions of power. Phrases such as "the wheel of fortune favors the ignorant" and "why does the celestial sphere nurture the base" reveal underlying protests against the lack of meritocracy and the systematic oppression characterizing his contemporary society.

The romantic discourse demonstrates how Hafez transforms the conventional notion of *bakht* (fortune) into an anthropomorphized force that controls human destiny in matters of love. This personification mirrors the absolute and unquestionable authority of tyrannical rulers, suggesting that the poet's

complaints about fortune's capriciousness in romantic affairs serve as coded criticism of political despotism and arbitrary exercise of power.

Within the mystical discourse, Hafez appropriates established Sufi concepts such as *fana' al-af'al* (annihilation of actions), the eternality of divine love, submission and contentment (*rida*), and divine grace (*'inaya*) to construct a counter-narrative that challenges orthodox religious interpretations. By emphasizing themes such as the "precedence of eternal grace" (*sabiqat-i lutf-i azal*), he argues against the judgmental attitudes of religious authorities and promotes a more inclusive understanding of divine mercy that undermines sectarian exclusivism.

The libertine discourse represents the most radical transformation of fatalistic themes, where Hafez reverses the traditional function of predestination from promoting passive acceptance to justifying active resistance against religious and social orthodoxy. Through strategic deployment of apparent antinomian behavior as divinely predetermined, he constructs a sophisticated critique of religious hypocrisy and authoritarianism while protecting himself from direct persecution.

The study identifies specific linguistic and semantic strategies employed by Hafez to achieve this discursive transformation. These include the manipulation of floating signifiers, the creation of binary oppositions that privilege marginalized identities (such as the *rind* versus the *zahid*), and the systematic redefinition of key religious and moral concepts to align with his critical agenda.

Furthermore, the analysis demonstrates how Hafez's apparent fatalism functions as what Michel Foucault would term a "counter-conduct"—a form of resistance that operates within dominant discursive frameworks while subtly subverting their intended effects. By adopting the language of submission and predestination, Hafez creates a safe space for articulating dissent against both political tyranny and religious orthodoxy.

Conclusion

This discourse analysis reveals that Hafez's fatalistic verses constitute a sophisticated form of encoded social and political critique rather than genuine advocacy for passive acceptance of fate. Behind the apparent call for patience and submission lies a carefully constructed counter-discourse designed to challenge the hegemonic ideologies of his era while avoiding direct confrontation with powerful religious and political authorities.

The study demonstrates that Hafez employs fatalistic language as a strategic discursive tool to accomplish several interconnected objectives: undermining the authority of religious orthodoxy, critiquing political despotism, promoting mystical alternatives to legalistic interpretations of Islam, and defending the legitimacy of antinomian spiritual practices. Rather than representing genuine theological determinism, his fatalistic expressions function as vehicles for social transformation and intellectual resistance.

The implications of these findings extend beyond Hafez studies to broader questions of literary interpretation and the relationship between text and context in classical Persian poetry. The study suggests that apparent conformity to dominant ideological frameworks in medieval Islamic literature

may often conceal sophisticated forms of resistance and critique that require careful analytical excavation to become visible.

This research contributes to contemporary scholarship by demonstrating the inadequacy of surface-level readings of classical texts and highlighting the necessity of contextual and discourse-analytical approaches for understanding the full complexity of literary works produced under conditions of political and religious repression. The findings challenge conventional characterizations of Hafez as a passive fatalist and reveal him instead as an engaged intellectual who employed subtle but effective strategies of resistance against the oppressive structures of his time.

تحلیل «گفتمان صبر» و «گفتمان اعتراض» در ابیات تقدیرگرایانه حافظ

آذر نظری^۱ | هاتف سیاهکوهیان^۲ | محسن علی اکبری^۳ | حسین قدمی^۴

۱. دانشجوی دکتری، گروه ادیان و عرفان، دانشگاه آزاد اسلامی، تاکستان، ایران. رایانامه: nazari.tehran@gmail.com

۲. نویسنده مسئول، دانشیار، گروه ادیان و عرفان، دانشگاه آزاد اسلامی، تاکستان، ایران. رایانامه: siyahkooihiyan@iau.ac.ir

۳. استادیار، گروه معارف اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی، تاکستان، ایران. رایانامه: mohsenaliakbari@yahoo.com

۴. استادیار، گروه زبان و ادبیات عرب، دانشگاه آزاد اسلامی، تاکستان، ایران. رایانامه: d.ghadami91@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۵/۱۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۸/۳۰ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۴/۳۱ کلیدواژه‌ها: صبر، اعتراض، حافظ، تحلیل گفتمان، عرفان.	حافظ در ابیات تقدیرگرایانه از یک سو مخاطب خود را به صبر و تسلیم در برابر تقدیر فرا می‌خواند؛ اما از سوی دیگر در همین گونه ابیات لحنی منتقدانه به خود می‌گیرد و در برابر اتوریته‌های اجتماعی و سیاسی عصر خود اعتراض‌های حماسی می‌کند. پژوهش حاضر با بهره‌گیری از روش تحلیل گفتمان در صدد تبیین این دو رویکرد ناسازنما در پارادایم فکری حافظ است. بررسی‌ها نشان داد که حافظ در پس صورت متن، و فراتر از عبارات ظاهری شعرش که از صبر و تسلیم در برابر تقدیر سخن می‌گوید، در صدد برساختن گفتمانی انتقادی از طریق بهره‌برداری از زبان عارفانه و رندانه، برای ایجاد تغییر در ساختارهای کلان اجتماعی و مبارزه با نهادهای قدرت و ایدئولوژی‌های وابسته به آنهاست. وی در روکشی از فاتالیسم (Fatalism)، هدفی فراتر از اشاعه تقدیرگرایی را در شعر خود دنبال می‌کند و می‌کوشد با بازتولید معنایی جدید از صبر و تسلیم و مضامین تقدیرگرایانه، هژمونی گفتمان‌های شریعت‌مدار را در عصر خود در هم شکند.
استناد: نظری، آذر، سیاهکوهیان، هاتف، علی اکبری، محسن، قدمی، حسین. (۱۴۰۴). تحلیل «گفتمان صبر» و «گفتمان اعتراض» در ابیات تقدیرگرایانه حافظ. پژوهشنامه عرفان، ۱۶ (۲)، ۱۶۴-۱۴۳. DOI: http://doi.org/10.22034/16.2.4 ناشر: انجمن علمی عرفان اسلامی ایران.	© نویسندگان.

۱. مقدمه

تحلیل گفتمان ابزاری نوین در فهم متن است که امکان راهیابی به تفسیرهای جدید از پاره‌گفتارها و گزاره‌های یک متن را در اختیار خواننده قرار می‌دهد تا خواننده با درک و خوانشی متفاوت، به ناخودآگاه متن (ساحت ناگفته و نااندیشیده متن) راه یابد و رویکردها و مواضع ناآشکار پدیدآورنده متن نسبت به مسائل مختلف دنیای پیرامون خود برای خواننده‌اش آشکار شود. در این میان، اشعار حافظ و گزاره‌های تقدیرگرایانه در دیوان وی به دلیل انباشتگی از ایهام‌ها و استعاره‌هایی که وجه پویایی و سیالیت شعر وی را برجسته کرده است (ضیمران، ۱۲۵)، می‌تواند گزینه مناسبی برای بررسی از منظر تحلیل گفتمان باشد. یکی از رویکردهای مهم حافظ در دیوان اشعارش گرایش فالتالیستی نیرومندی است که خواننده‌اش را به «نقطه تسلیم در دایره قسمت» فرا می‌خواند. این رویکرد ظاهراً برآیند نگرش عرفانی و اسطوره‌ای پدیدآورنده متن، و حاکی از سرنوشت‌باوری افراطی وی در چهارچوب جبراندیشی است. برخی بر اساس این نوع گزاره‌های تقدیرگرایانه حافظ وی را جبرگراترین چهره ادبیات کلاسیک ایران خوانده‌اند (درگاهی، ۱۳۸۸: ۲۳۱) که خواننده را به صبر و تسلیم در برابر تقدیر فرا می‌خواند؛ اما اگر این اشعار را از منظر تحلیل گفتمان مورد بررسی قرار دهیم، با روشن شدن ارتباط شعر حافظ با واقعیت‌های اجتماعی، سیاسی و ایدئولوژیکی در زمان روایت متن، لایه‌های زیرین و ناپیدای این نوع گزاره‌ها بر مخاطب آشکار خواهد شد. در این روش با در نظر گرفتن گفتمان صبر و تسلیم، به مثابه برساخته‌ای از ارتباط ساختار و بن‌مایه‌های شعر حافظ با واقعیت‌های بیرونی زمان روایت متن، معلوم می‌گردد که معانی بالقوه دیگری در ساختار این گفتمان غالب وجود دارد که اگر در صورت‌بندی متفاوت دیگری قرار گیرد، نظام این گفتمان را دچار چالش می‌کند و میزان حتمیت و قطعیت آن را می‌کاهد.

پژوهش حاضر با بهره‌گیری از روش تحلیل گفتمان در صدد پاسخ‌گویی به این مساله است که آیا گفتمان صبر و تسلیم در دیوان حافظ گفتمان مسلطی است که خواننده را صرفاً به صبر و تسلیم در برابر تقدیر فرا می‌خواند؟ یا در پس این دعوت می‌توان منظر دیگری گشود که سویه انتقادی و اجتماعی اندیشه حافظ را نشان می‌دهد؟ با توجه به این که هدف روش تحلیل گفتمان آشکارسازی ایدئولوژی‌ها و ارزش‌هایی است که در صورت متن پنهان شده‌اند و با این حال شالوده متن را می‌سازند (نک: پالتریج، ۱۳۹۶: ۲۲۷)، به نظر می‌رسد به کارگیری این روش بتواند از ریشه‌ها و لایه‌های پنهان گفتمان «صبر و تسلیم» در ابیات تقدیرگرایانه حافظ پرده بردارد و وجه فرامتنی و ایدئولوژیک این رویکرد را در ذهن و زبان وی بازنمایی کند. این روش علاوه بر این که خواننده را در رفع تناقض ظاهری میان تسلیم‌گرایی حافظ و نگرش انتقادی او یاری می‌کند، بیانگر نوآوری حافظ در خوانش متفاوت از انگاره تقدیرگرایی، و تغییر کارکرد آن در راستای پیشبرد گفتمان محبوب خود (گفتمان اعتراض)، و نقد ایدئولوژی‌ها و نهادهای ذی‌نفوذ در عصر خود است.

۲. پیشینه پژوهش

اغلب حافظ‌پژوهان گزاره‌های فالتالیستی حاوی پیام صبر و تسلیم در شعر حافظ را از منظر کلامی و فلسفی در پارادایم سنتی «جبر و اختیار» بررسی کرده‌اند. در حافظ‌پژوهی معاصر درباره درونمایه این گونه گزاره‌ها در شعر حافظ نکات متنوع و مختلفی بیان شده است که به عنوان نمونه به برخی از آنها اشاره می‌شود: مشکور (۱۳۵۰) در مقاله «مسئله جبر و اختیار در دیوان حافظ» گزاره‌های تقدیرگرایانه و تسلیم‌گرایانه در دیوان حافظ را مرتبط با جبرگرایی و اشعری‌گری وی دانسته است. جلالی نائینی (۱۳۶۷) در مقاله «زندگی مولانا شمس‌الدین حافظ» انگاره صبر و تسلیم در برابر تقدیر در اندیشه حافظ را ناظر بر جبرگرایی کلامی او دانسته و با استناد به اشعار تقدیرگرایانه وی، او را منکر هر گونه اختیاری در انسان می‌داند. هروی (۱۳۶۸) در مقاله «گرایش‌های عرفانی حافظ»، با توجه به محوریت روح تسلیم در دیوان حافظ، وی را بدون آنکه اشعری بداند، جبرگرا

خوانده است. خرمشاهی (۱۳۷۹) با استناد به ابیات تقدیرگرایانه حافظ صبر و تسلیم را دیوان او عنصری اساسی دانسته و او را اشعری دانسته، اما با ذکر نمونه‌های دیگری که حاکی از اعتقاد حافظ به اختیار است، اشعری‌گری وی را معتدلانه و آمیخته با رویکرد فلسفی و اعتزالی دانسته است. مرتضوی (۱۳۸۴) نیز با توجه ابیات تقدیرگرایانه حافظ و رویکرد صبر و تسلیم وی در این باب، قائل به همانندی دیدگاه حافظ و اشاعره است؛ اگرچه اندیشه حافظ را فراتر از عقاید خشک کلامی می‌داند. پاره‌ای از پژوهش‌های معاصر صبر و تسلیم در ابیات تقدیرگرایانه حافظ را از منظر اجتماعی نگریسته‌اند؛ به عنوان مثال دادبه (۱۳۷۷) در مقاله «جبرگرایی حافظ باور یا ابزار؟» این نوع ابیات را ابزاری در اعتراض به ظلم و فساد شایع در عصر حافظ تلقی کرده، همچنین پورنامداریان (۱۳۹۹) در رویکردی مشابه، این نوع اشعار را حاکی از نگاه انتقادی و طنز تحقیرآمیز حافظ در برابر زاهدان و مشرکان عصر وی دانسته است. در این پژوهش‌ها ابیات فاتالیستی ناظر به صبر و تسلیم در شعر حافظ، بدون توجه به سویه گفتمانی آنها، و غالباً به مثابه یک اندیشه کلامی یا عرفانی بررسی شده است؛ وجه تمایز مقاله حاضر با پژوهش‌های مذکور توجه به عوامل فرامتنی و تبیین نشانه‌های غیرکلامی در شکل‌گیری این نوع ابیات در شعر حافظ است؛ بنابراین این پژوهش گفتمان صبر و تسلیم را در متن ابیات تقدیرگرایانه حافظ به مثابه برآیندی از ارتباط ساختار و بن‌مایه‌های شعر وی با واقعیت‌های بیرونی در زمان روایت متن مورد بررسی می‌دهد.

۳. گفتمان صبر و تسلیم در ابیات تقدیرگرایانه حافظ

ظاهر گزاره‌های فاتالیستی در دیوان حافظ، بیانگر اعتقاد وی به سرنوشت محتوم، و دعوت مخاطب به صبر و تسلیم برابر آن است. فراوانی عباراتی مانند بخت، تقدیر، داده، قضای آسمان، دیوان قسمت، حکم ازل و دایره قسمت در دیوان حافظ حاکی از تاثیرپذیری ذهن حافظ از گفتمان تقدیرگرایی است. بر اساس داده‌ها و نشانه‌های درون‌متنی در دیوان حافظ، قسمت ازلی آدمیان پیش‌تر و بدون حضور آنها معین شده (حافظ، ۱۳۸۵: ۶/ ۲۵۶) و در دایره قسمت نصیب برخی جام می و شادخواری، و سهم برخی دیگر خون دل است (همان: ۵/ ۱۶۱)؛ بنابراین نارضایتی انسان در برابر تقدیر بی‌معنی (همان: ۸/ ۳۴۷)، سعی آدمی در برابر قضا ناکارآمد و بی‌تاثیر (همان: ۲/ ۱۳۶) است. بر همین اساس همه کارهای انسان، از جمله طاعت و معصیت، ناشی از مشیت خدا (حافظ، ۱۳۸۵: ۶/ ۴۰۵) و سرنوشتی از دیوان قسمت (همان: ۴/ ۳۱۳) است و کسی نمی‌تواند خلاف آنچه که در تقدیر ازلی‌اش رقم خورده است، تغییر قضا کند (همان: ۷/ ۵)؛ بنابراین انسان باید به داده ازلی راضی (همان: ۸/ ۳۷) و در دایره قسمت، نقطه تسلیم (همان: ۹/ ۴۹۳) باشد.

بیشتر پژوهشگران این نشانه‌های متنی را مرتبط با جبراندیشی فلسفی، کلامی و عرفانی حافظ دانسته‌اند؛ مثلاً دشتی این عبارات را برخاسته از جبراندیشی فلسفی با رویکرد ماتریالیستی (دشتی، ۱۳۵۲: ۷۵)، هومن (۱۳۴۷: ۸۰) و دستغیب (۱۳۶۸: ۲۹۲) آن را آمیخته‌ای از جبر تقدیری (*Fatalism*) و جبر علی و معلولی (*Determinism*)، و درگاهی آن را مرتبط با اهدافی هدونیستی مانند اباحی‌گری، دم غنیمت‌شمی و پوچ‌گرایی (درگاهی، ۱۳۷۳، ۱۸۲) دانسته‌اند. برخی دیگر تقدیرگرایی حافظ را ناشی از جبرگرایی کلامی از نوع اشعری‌گری (خرمشاهی، ۱۳۷۹: ۲۵۲ و ۲۵۳؛ مشکور، ۱۳۶۹: ۱۳۲؛ هروی، ۱۳۶۸: ۱۵۷-۱۵۸) و برخی آن را برآیند جبرگرایی صوفیانه از نوع توکل و رضا (خرمشاهی، ۱۳۷۹: ۸۵۵) تلقی کرده‌اند. پژوهشگرانی که این نشانه‌ها را از منظر کلامی نگریسته‌اند، معتقدند در این گونه عبارات تمایل حافظ به جبرگرایی آشکارتر از اختیارگرایی است (زرین کوب، ۱۳۸۹: ۱۳۷؛ درگاهی، ۱۳۷۳: ۱۷۴؛ همو، ۱۳۸۸: ۲۳۱؛ مشکور، ۱۳۶۹: ۱۳۲؛ معین، ۱۳۶۹: ۴۸۷-۴۸۹)؛ با این حال عده‌ای قائل به توازن این دو رویکرد در شعر حافظ هستند (خرمشاهی، ۱۳۷۹: ۲۶۵-۲۶۶ و ۱۰۴۹-۱۰۵۰؛ شفیعی کدکنی، ۱۳۵۸: ۴۳۱-۴۳۲) و حتی برخی این گونه عبارات را نقد طنازانه حافظ از جبرگرایان عصر وی (زرین کوب، ۱۳۷۶: ۲۳۳؛ زریاب خویی، ۱۳۶۸: ۲۶۳) دانسته‌اند.

به نظر می‌رسد توقف در روستا ساخت شعر حافظ و عدم توجه به ساختار ایدئولوژیک عبارات و نیز بافت موقعیتی که متن در آن تولید شده، وی را صرفاً شاعری تقدیرگرا می‌نماید که مخاطب را به صبر و تسلیم دعوت می‌کند و بر همین اساس بیشتر حافظ‌پژوهان فقط بر اساس دلالت ظاهری عبارات و نشانه‌های موجود در متن، حافظ را یک تقدیرگرای تمام‌عیار می‌دانند که انسان را به عنوان موجودی ناتوان و ناکام دائماً به صبر و تسلیم در برابر تقدیر فرا می‌خواند. این طرز تلقی از شعر حافظ بدون التفات به قرائن برون‌متنی شعر وی، از هم‌گرایی متن شعر حافظ با بافت اجتماعی و فرهنگی عصر وی، و تاثیرپذیری آن از عوامل فرازبانی همچون هدف و راهبرد گوینده در تولید متن غفلت می‌ورزد و معانی نهفته در پس صورت متن را نادیده می‌گیرد.

۴. صورت‌بندی ابیات تقدیرگرایانه در دیوان حافظ

ابیاتی که در دیوان حافظ مخاطب را -به حسب ظاهر- به صبر و تسلیم در برابر تقدیر دعوت می‌کند، در چهار نوع (گفتمان تودگانه، گفتمان عاشقانه، گفتمان عرفانی و گفتمان رندی) قابل صورت‌بندی است که به دلیل کثرت این ابیات در دیوان حافظ، در هر یک از اقسام چهارگانه مشار، به ذکر برخی از نمونه‌های مهم بسنده می‌شود.

۴-۱. گفتمان تودگانه

خاستگاه این گفتمان اعتقاد به «اصل لایتغیر قضا و قدر» است و گزاره‌های تقدیرگرایانه حافظ در این حوزه در دو شکل «گفتمان تسلیم» و «گفتمان اعتراض» دیده می‌شود:

۴-۱-۱. گفتمان صبر و تسلیم

در گزاره‌های تقدیرگرایانه حافظ «تسلیم در برابر حکم تقدیر» و «قانع‌شدن به روزی مقدر» دو عنصر تشکیل دهنده این گفتمان است:

بیا که هاتف میخانه دوش با من گفت	که در مقام رضا باش و از قضا مگیر (حافظ، ۱۳۸۵: ۱/۱)
بر آستانه تسلیم سر بنه حافظ	که گر ستیزه کنی روزگار بستیزد (همان: ۱/۱)
چو قسمت ازلی بی‌حضور ما کردند	گر اندکی نه به وفق رضاست، خرده مگیر ^۱ (همان: ۱۴۰/۶)
بشنو این نکته که خود را ز غم آزاده کنی	خون خوری گر طلب روزی نهاده کنی (همان: ۱/۱)
رضا به داده بده وز جبین گره بگشا	که بر من و تو در اختیار نگشادست (همان: ۱/۱)

۴-۱-۲. گفتمان اعتراض

گزاره‌های این حوزه فراتر از روستا خستی تسلیم‌گرایانه، بیانگر شکایت از بخت بد و جفای فلک، و اعتراض مایوسانه نسبت به نظام ناعادلانه جهان است:

بر آستان میکده خون می‌خورم مدام	روزی ما ز خوان قدر این نواله بود (همان: ۱/۱)
---------------------------------	---

جام می و خون دل هر یک به کسی دادند در کار و گلاب و گل حکم ازلی این بود	در دایره قسمت اوضاع چنین باشد کان شاهد بازاری وین پرده نشین باشد (همان: ۱/۱)
ز گردِ خوانِ نگونِ فلک طمع نتوان داشت ما آزموده‌ایم در این شهر بخت خویش	که بی ملالت صد غصه، یک نواله برآید (همان: ۱/۱)
ز بخت خفته ملولم، بود که بیداری	بیرون کشید باید از این ورطه رخت خویش (همان: ۱/۱)
	به وقت فاتحه صبح یک دعا بکند (همان: ۱/۱)

پاره‌ای از این گزاره‌ها، ناظر به اعتراض در برابر سفله‌پروری فلک، و فقدان شایسته‌سالاری در جامعه عصر حافظ است:

فلک به مردم نادان دهد زمام مراد سبب مپرس که چرخ از چه سفله‌پرور شد	تو اهل دانش و فضلی همین گناهت بس (حافظ، ۱۳۸۵: ۱/۱)
	که کام‌بخشی او را بهانه بی‌سببی است (همان: ۱/۱)

۳-۴. تحلیل داده‌های این حوزه

در نمونه‌های ذکر شده و نمونه‌هایی از این دست، عناصری از قبیل فلک، بخت، چرخ، روزگار و قضا کنشگران اصلی این حوزه محسوب می‌شوند؛ بکارگیری عناصر پیرامونی مانند روزی، داده، قسمت ازلی، دایره قسمت، خوان قدر و خوان فلک، به شکل پرننگ و در قالب عبارت‌بندی‌های افراطی در این نمونه‌ها جهان‌بینی فاتالیستی حافظ را آشکارا نشان می‌دهد. نشانه‌های مذکور عناصر گفتمان‌مداری هستند که مطابقت ناخودآگاه شاعر را با نظام دانایی و سنت شفاهی عصر وی نشان می‌دهد. همان طور که فوکو معتقد است هر دورانی انگاره و سامان دانایی خاص خود را دارد و از عقلانیت خاصی پیروی می‌کند و هر انگاره‌ای باید بر حسب معیارهای منطقی خاص همان دوره تبیین شود (ضمیران، ۱۳۸۷: ۴۷). بر این اساس نظام دانایی عصر حافظ بر اساس گفتمانی شکل گرفته است که با دادن قدرت مطلق به عامل فلک یا بخت (دال مرکزی)، و استخدام عناصر دیگر مانند رضا، قضا، تسلیم، قسمت، داده، روزی (دال‌های شناور)، به شکل افراطی نوعی انفعال و یأس را به مخاطب القاء می‌کند و مخاطب را در برابر ساختارهای حاکم و اوضاع آشفته روزگار (سفله‌پروری و نبود شایسته‌سالاری) به صبر و تسلیم فرا می‌خواند. در این نگرش فاتالیستی تسلیم و رضای شخص در برابر تقدیر متضمن نوعی اعتراض مأیوسانه در برابر ساختارهای اجتماعی است که شخص نمی‌تواند آنها را تغییر دهد و از همین روی مدام از نیروی قاهر و گریزناپذیر بخت یا فلک شکایت می‌کند.

در هر حال توسعه و نفوذ گفتمان تقدیرگرایی در نظام دانایی عصر حافظ، بی‌ارتباط با شرایط اجتماعی و سیاسی زمانه وی نیست. در زمانه‌ای آکنده از فساد و جنایت، با فرمانروایان مستبد و بیدادگر، تقدیرباوری (تسلیم و صبر در برابر پیشامدها) برای مردمانی مغلوب، وحشت‌زده و ناامید، می‌تواند عنصری آرام‌بخش و مسکن باشد؛ این خصیصه فرهنگی تا امروز نیز در بین ایرانیان تداوم داشته است؛ چنان‌که هر ایرانی هنگام آشوب‌ها، ناامنی‌ها و بی‌پناهی‌ها ناگزیر به لاک تقدیر فرو می‌خزد تا خود را زنده و امیدوار نگه دارد (باقری خلیلی، ۶۵). بنابراین یکی از عوامل مهم رواج تقدیرباوری در متون تاریخی و ادبی آشوب‌های داخلی، جنگ‌ها و رخداد‌های تلخ تاریخی است که مایه هراس و یأس در عموم مردم بوده و در آثار نویسندگان به شکل فاتالیزم

(Fatalism) انعکاس یافته است (همان: ۳۲۹؛ هدایی، ۱۱۱). در زمانه حافظ مشی مستبدانه نهادهای قدرت و شیوه خشونت‌آمیز زمامداران تمامیت‌خواهی چون امیر مبارزالدین (نک: غنی، ۱۳۷۵: ۱۸۶-۱۸۷؛ زرین‌کوب، ۱۳۸۹: ۴۹؛ پارسا، ۱۳۹۷: ۴۳-۴۵) و زین‌العابدین پسر شاه شجاع (نک: غنی، ۱۳۷۵: ۳۹۵؛ زرین‌کوب، ۱۳۸۹: ۱۵۹؛ پارسا، ۱۳۹۷: ۴۶)، نوعی احساس وحشت و خفقان در میان افراد جامعه پدید آورده بود و چه بسا تحمل‌ناپذیری و اعتراض حافظ نسبت به این خشونت و خفقان، در شعر وی به صورت شکوه از بخت و فلک -با تظاهر به تسلیم و صبر- بیان می‌شود.

بنابراین در محیطی آکنده از خفقان و خشونت، حافظ با رندی به جای حکمرانان وقت از روزگار و فلک شکایت می‌کند و می‌گوید نواله‌ای از خوان فلک بی‌ملالت صد غصه بر نمی‌آید و روزی او از خوان قدر، خون دل است. این گونه شکوه‌ها از جهتی بیانگر اختناق حاکم بر جامعه و رنج ناشی از آن، و تا حدی افشاگر نظامی سلطه‌طلب و سرکوبگر است (دادبه، ۱۳۷۷: ۳۵) که عرصه را بر مخالفان تنگ کرده است. در این حوزه به کارگیری تعبیهایی مانند «صد غصه، جام می و خون دل، خون خوردن، اوضاع چنین باشد، ورطه، چرخ سفله‌پرور، ستیز روزگار و...» بر خلاف ظاهر عبارات که بر «تسلیم در برابر چرخ» تاکید می‌کند، حامل بار فرامتنی، و مرتبط با ناخودآگاه شاعر است؛ بنابراین در سطوح زیرین این شکوه‌های تقدیرگرایانه می‌توان به نوعی باور و ساختار ذهنی گوینده دست یافت که اراده و کوشش فرد را در برابر قدرت فراگیر زمامداران ناچیز و بی‌اثر می‌شمارد و از استیلاي قدرت نامشروع آنها سخت می‌نالد.

۲-۴. گفتمان عاشقانه

در این حوزه بخت یا طالع عنصری انسان‌وار و تشخیص‌یافته است که قدرتی نافذ دارد و نقشی کلیدی در حیات عاشقانه انسان ایفا می‌کند؛ طوری که شخص در برابر آن چاره‌ای جز صبر و تسلیم ندارد:

طالع اگر مدد دهد دامنش آورم به کف	گر بکشد زهی طرب و بکشد زهی شرف (حافظ، ۱۳۸۵: ۲۹۶/۱)
حافظا گر مدد از بخت بلندت باشد	صید آن شاهد مطبوع‌شمایل باشی (همان: ۴۵۶/۷)
طائر دولت اگر باز گذاری بکند	یار بازآید و با وصل قرار ی بکند (همان: ۱۸۹/۱)
مردمی کرد و کرم بخت خداداد به من	کان بت سنگدل از بهر خدا بازآمد (همان: ۱۷۴/۴)
بخت حافظ گر ازین گونه مدد خواهد کرد	زلف معشوق به دست دگران خواهد بود (همان: ۲۰۵/۷)
اگر به زلف دراز تو دست ما نرسد	گناه بخت پریشان و دست کوتاه ماست (همان: ۲۳/۴)
در نمی‌گیرد نیاز و ناز ما با حسن دوست	خرم آن کز نازنینان بختِ برخوردار داشت (همان: ۷۷/۴)

۱-۲-۴. تحلیل داده‌های این حوزه

در نمونه‌های ذکر شده و نمونه‌های دیگر از این دست، عامل بخت یا طالع مهم‌ترین کنشگری است که سرنوشت عاشق و نوع رابطه وی با معشوق (وصال یا هجران) را تعیین می‌کند. در این حوزه تأکید بر عنصر بخت، حاکی از شکل‌گیری باور گوینده بر اساس گفتمانی است که نشانه‌های آن از فرهنگ عامیانه اخذ شده و در ناخودآگاه جامعه، و ذهن و زبان نویسندگان و شاعران آن عصر رسوخ یافته است؛ گفتمانی که با دادن قدرت مطلق به عامل بخت، انسان را تبدیل به موجودی منفعل و بی‌اراده گردانده است تا وضعیت حال و آینده او را نقطه‌ای مرموز و نامعلوم در گذشته به نام ازل تعیین کند. سیطره این گفتمان فATALیستی در ناخودآگاه فرد منجر به وضعیت روانی خاصی می‌شود که به شکل افراطی موجد احساس ناامنی در وی می‌شود؛ طوری که او با چنین باورداشتی به هیچ کس و هیچ چیز -حتی به خود- نمی‌تواند اعتماد کند و در نتیجه هنگام شکست‌ها و موفقیت‌ها تنها بخت (سرنوشت) را نکوهش یا ستایش می‌کند (شفائی مقدم و نیازی، ۱۲۵).

گسترش چنین نگرش افراطی در حوزه روابط عاشقانه را نمی‌توان بی‌ارتباط با ساختار مقتدرانه نهاد قدرت و شیوه حاکمیت زمامداران تمامیت‌خواه عصر حافظ دانست. چنانکه بهره‌کشی سیاسی حاکمانی مانند امیر مبارزالدین از عناصر اعتقادی مردم و گره زدن قدرت سیاسی خود به باورهای عامیانه برای ایجاد فشار و سرکوب علیه مخالفان خود (نک: پارسا، ۱۳۹۷: ۴۲-۴۳) می‌تواند دلیل موجهی بر حمایت چنین حکومتی از گفتمان‌های تقدیرگرا و تسلیم‌گرا در آن عصر باشد. مسلماً باور به چنین گفتمانی در حوزه روابط عاشقانه نزد عموم به ویژه جوانان، منجر به تربیت افرادی بی‌اراده، صبور و مطیع در جامعه می‌شد که دستیابی به خواسته‌های خود را در گرو تایید بخت می‌دانستند. چنین نگرشی به طور غیر مستقیم موجب مشروعیت یافتن قدرت حاکمان عصر و فراهم شدن زمینه سلطه بیشتر آنها می‌شد؛ زیرا اغلب افراد تحت سیطره چنین گفتمانی، همانطور که کامیابی از معشوق یا ناکامی از او را امری مقدر و ناشی از بخت می‌دانستند، در دیگر زمینه‌های اجتماعی و سیاسی نیز این واکنش منفعلانه را دنبال می‌کردند و نتیجه چنین نگرشی قانع شدن به حکم قضا و تسلیم در برابر قدرت‌های حاکم بود.

حافظ متأثر از رخدادهای اجتماعی عصر خود، در حوزه تقدیرگرایی عاشقانه نیز، به طور ناخودآگاه میان ساختار قدرت و نیروی قاهر بخت رابطه برقرار می‌کند. در این حوزه تشخیص‌یافتگی انسان‌گونه بخت، و باور به این که رسیدن به معشوق در گرو تسلیم در برابر حکم نافذ تقدیر، و امری خارج از قلمرو تلاش و اراده انسان است، می‌تواند نمایانگر تک‌گویگی یک نظام خودکامه تمامیت‌خواه در عصر حافظ باشد. بنابراین می‌توان تصور کرد که قدرت مطلق و بلامنازع زمامداران مستبدی مانند امیر مبارزالدین و زین‌العابدین پسر شاه شجاع که با خشونت و خودکامگی به سرکوب و حذف مخالفان خود می‌پرداختند (نک: زرین‌کوب، ۱۳۸۵: ۱۵۹؛ ملاح، ۱۳۸۵: ۵۶-۵۷)، به طور ناخودآگاه در ذهن و زبان حافظ به صورت اقتدار بی‌چون و چرای بخت فرافکنی شده باشد؛ قوه قاهره‌ای که شاعر از یک سو در برابر او تسلیم می‌شود و از سوی دیگر با شکایت از آن اعتراض خود را به وضع زمانه و اقتدار بی‌چون و چرای حاکمان عصر نشان می‌دهد.

۳-۴. گفتمان عرفانی

در این حوزه گزاره‌های تقدیرگرایانه دربردارنده برخی اصطلاحات و مفاهیم عرفانی است که آنها را می‌توان ذیل چهار مفهوم عرفانی «فنای افعالی»، «ازلیت عشق الهی»، «تسلیم و رضا» و «عنایت الهی» گنجانند.

۱-۳-۴. گزاره‌های ناظر به آموزه «فنای افعالی»

گزاره‌های این بخش حاکی از اصل عرفانی «لا موثر فی الوجود الا الله»، و بیانگر مجذوبیت و انفعال ناشی از استهلاک اراده و فعل و صفت سالک در اراده و فعل و صفت حق است:

بارها گفته‌ام و بار دگر می‌گویم در پس آینه طوطی صفت‌م داشته‌اند من اگر خارم و گر گل چمن‌آرایی هست مکن در این چمنم سرزنش به خودرایی نقش مستوری و مستی نه به دست من و توست	که من دلشده این ره نه به خود می‌پویم آن چه استاد ازل گفت همان می‌گویم که از آن دست که او می‌کشدم می‌رویم (همان: ۱ / ۱) چنان که پرورشم می‌دهند می‌رویم (همان: ۱ / ۱) آنچه سلطان ازل گفت بکن آن کردم (همان: ۱ / ۱)
---	---

۲-۳-۴. گزاره‌های ناظر به آموزه «ازلیت عشق الهی»

این گزاره‌ها عشق الهی را موهبت ازلی و میراثی از عهد الست می‌داند:

تا روی در این منزل ویرانه نهادیم (همان: ۱ / ۱) چه کنم حرف دگر یاد نداد استادم (همان: ۱ / ۱) این موهبت رسید ز میراث فطرتم (همان: ۱ / ۱) اتحادی است که در عهد قدیم افتاده است (همان: ۱ / ۱) که داغدار ازل همچو لاله خودروست (همان: ۱ / ۱) شرط آن بود که جز ره آن شیوه نسپریم (همان: ۷۸ / ۳)	سلطان ازل گنج غم عشق به ما داد نیست بر لوح دلم جز الف قامت دوست می‌خور که عاشقی نه به کسب است و اختیار حافظ گمشده را با غمت ای یار عزیز نه این زمان دلِ حافظ در آتشِ هوس است روز نخست چون دم رندی زدیم و عشق
---	---

۳-۳-۴. گزاره‌های ناظر به آموزه «تسلیم و رضا»

گزاره‌های این بخش بر خشنودی و رضای عارف در برابر مشیت الهی تاکید دارند:

لطف آنچه تو اندیشی حکم آنچه تو فرمایی (همان: ۱ / ۱) اگر از خمر بهشت است و گر از باده مست (همان: ۱ / ۱) که هر چه ساقی ما ریخت عین الطاف است (همان: ۱ / ۱)	در دایره قسمت ما نقطه تسلیمیم هر چه او ریخت به پیمانه ما نوشیدیم به درد و صاف تو را حکم نیست خوش درکش
---	--

مقام عیش میسر نمی شود بی رنج	بلا به حکم بلی بسته اند عهد الست (همان: ۲۵ / ۵)
مرا به بند تو دوران چرخ راضی کرد	ولی چه سود که سر رشته در رضای تو بست (همان: ۳۲ / ۴)

۴-۳-۴. گزاره های ناظر به آموزه «عنایت الهی»

پاره های از گزاره های این بخش با تاکید بر مفهوم استعداد (در معنای سرشت از پیش تعیین شده انسان در ازل)، سعی و عمل آدمی را بدون عنایت الهی ناکارآمد و بیهوده می داند:

چو مستعد نظر نیستی وصال مجوی	که جام جم نکند سود وقت بی بصری (همان: ۱ / ۱)
سکندر را نمی بخشند آبی	به زور و زر میسر نیست این کار (همان: ۲۴۵ / ۷)
فیض ازل به زور و زر ار آمدی به دست	آب خضر نصیبه اسکندر آمدی (همان: ۴۳۹ / ۵)
من جهد همی کنم قضا می گوید	بیرون ز کفایت تو کاری دگر است (همان: ۱ / ۱)
آنچه سعی است من اندر طلبت بنمایم	این قدر هست که تغییر قضا نتوان کرد (همان: ۲۴۵ / ۷)
من جهد همی کنم قضا می گوید	بیرون ز کفایت تو کاری دگر است (همان: ۱ / ۱)
به سعی خود نتوان بُرد پی به گوهر مقصود	خیال باشد کاین کار بی حواله برآید (همان: ۱ / ۱)
بر عمل تکیه مکن خواجه که در روز ازل	تو چه دانی قلم صنع به نامت چه نوشت (همان: ۱ / ۱)
مباش غره به علم و عمل فقیه زمان!	که هیچ کس ز قضای خدای جان نبرد (همان: ۱ / ۱)

برخی گزاره ها نیز با تاکید بر انگاره «سابقه لطف ازل» خوشبختی و رستگاری نهایی را، صرف نظر از عمل و وضعیت اخلاقی کنونی آدمی، منوط به لطف و عنایت خدا در ازل می داند:

نامیدم مکن از «سابقه لطف ازل»	تو پس پرده چه دانی که که خوبست که زشت؟ (همان: ۱ / ۱)
-------------------------------	---

گفتم ای بخت بختی و خورشید دمید آن نیست که حافظ را رندی بشد از خاطر	گفت با این همه از «سابقه» نومید مشو (همان: ۱/۱) کاین «سابقه پیشین» تا روز پسین باشد (همان: ۵/۴۳۹)
---	--

۵-۳-۴. تحلیل داده‌های این حوزه

در این نمونه‌ها عناصری مانند «سلطان ازل، استاد ازل، چمن‌آرا و ...»، به عنوان کنشگر مرکزی، و دیگر عناصر پیرامونی مانند «ازل، عهد قدیم، موهبت، عشق ازلی، میراث فطرت، حکم ازلی و سابقه لطف ازل»، حضور پررنگی دارند. انتخاب و به کارگیری این عناصر گفتمان‌مدار از سوی حافظ نشان می‌دهد که باور شاعر بر اساس گفتمانی شکل گرفته است که ریشه در میراث فرهنگی عصر وی، و دانش پس‌زمینه‌ای مشترک میان او و مخاطبانش دارد. این دانش پس‌زمینه‌ای مشترک (عرفان و تصوف)، بافت فرهنگی و بینامتنی شعر حافظ را شکل می‌دهد و نشانگر بافت موقعیتی روشنی است که متن در آن تولید شده است و اوضاع و احوال محیطی و فرهنگی پیرامون حافظ، و بافت برون‌زبانی شعر وی را ترسیم می‌کند (رشیدی و روضاتیان، ۱۴۰۰: ۶۷). این بافتار موقعیتی از نظر بینامتنیت تأثیرپذیری شعر حافظ از موارث کهن عرفانی، و نفوذ گسترده عرفان و تصوف را در متون ادبی عصر وی نشان می‌دهد. به گفته غنی عصر حافظ یکی از دوره‌های نمایان غلبه تصوف بر حیات اجتماعی و فرهنگی جامعه ایرانی بوده است (غنی، ۱۳۸۶: ۵۵۳-۵۵۵).

در این دوره که وارث نابسامانی‌ها و آشفتگی‌های دوره مغول بود، درگیری حکومت‌های داخلی با یکدیگر و رفتار خشونت‌بار حاکمان، موجب توسعه فقر و ناامنی و وحشت و یاس در میان مردم شده بود. چنین وضعی سبب می‌شد تا عده بسیاری از فساد و تباهی جامعه به خانقاه‌ها پناه ببرند و خود را با عرفان و تصوف تسکین دهند (صفا، ۱۳۷۴: ۲۵۱). بنابراین همانطور که طباطبایی در تئوری مشهور خود اذعان کرده، توسعه عرفان و تصوف در جامعه ایرانی ناشی از سرخوردگی مردم از قدرت سیاسی بوده است؛ بر اساس این نظریه وقتی قدرتی سرگوبگر و تمامیت‌خواه حاکم شود و با ایجاد وحشت و خفقان امکان طرح هر گونه پرسش و انتقادی (درباره فضیلت، عدالت و حکومت خوب) را از مردم سلب کند، نخبگان و دانایان جامعه از مناسبات حقیقی اجتماعی کناره می‌گیرند و در عزلت و انزوا فرو می‌خورند؛ این افراد در واقع از شرایط اجتماعی تحمل‌ناپذیر بیرونی به درون خویش مهاجرت می‌کنند تا در عالم درون و اعماق هستی سیر کنند (طباطبایی، ۱۳۷۳: ۲۸۱). این پناه بردن به عرفان و تصوف، که عموماً با رویکردی تقدیرگرایانه زمینه تسلیم و اطاعت در برابر اصحاب قدرت را فراهم می‌ساخت، به مذاق حاکمان وقت نیز خوش می‌آمده و از دیرباز مورد حمایت مستقیم و غیر مستقیم ارباب قدرت بوده است. نقطه اوج این حمایت‌ها در دوره مغول بود که دامنه تأثیر آن تا عصر حافظ دیده می‌شود. مغولان با تقدیس عرفا و مشایخ صوفیه، نه تنها مانع فعالیت آنها نمی‌شدند، بلکه عمده هزینه نظام تصوف خانقاهی از طرف آنها تأمین می‌شد (احمدوند، ۱۳۹۹: ۴۵). این گونه حمایت‌ها در دوره ایلخانان مغول و سپس در عصر حافظ، تصوف را به کالا یا ابزاری برای مسندنشینی، جاه‌طلبی و رسیدن به حوایج دنیوی تبدیل کرده بود؛ منشورها و فرامین حکومتی که در این دوره‌ها در باب انتصاب مشایخ به تولیت خانقاه‌ها و برقراری مجالس سماع صادر می‌شد (رشیدی و روضاتیان، ۱۴۰۰: ۶۷)، نشان می‌دهد که عرفان و تصوف در این دوره تبدیل به نهادی هیپراشیک با وابستگی به دستگاه‌های حکومتی گشته است که عده‌ای در جهت قدرت‌طلبی و عوام‌فریبی از آن بهره‌برداری می‌کنند.

رشد کمی تصوف در عصر حافظ، به مثابه تابعی از استراتژی‌های قدرت، صرف‌نظر از پیامدهای منفی و مخرب آن، موجب شد که نویسندگان و شاعران این عصر اغراض و منویات خود را با زبانی صوفیانه و در قالب گفتمانی عرفانی عرضه کنند؛ و این خود موجب تکامل و غنای زبان تصوف در متون ادبی و علمی، و فریبهی گفتمان تصوف در این عصر شده بود. در این میان حافظ با درک و انتخاب گفتمان عرفانی، و به کارگیری واژگان و نشانه‌های این گفتمان در برخی از غزلیات خود، به دنبال بازتولید و

القای معانی و پیام مورد نظر خود در ذهن مخاطبان است. وی در شعر خود معمولاً اصطلاحات و مفاهیم عرفانی را با اغراضی غیرعرفانی به کار می‌برد و با آن که آن مفاهیم و اصطلاحات را در محور افقی غزلش جای می‌دهد، در محور عمودی نقش و معنایی غیرعرفانی به آنها می‌دهد. بنابراین صرف وجود اصطلاحات و مفاهیم عرفانی در برخی از ابیات حافظ، نشانگر معنای عرفانی آنها نیست و زمانی می‌توان این گونه اصطلاحات و مفاهیم را نشانگرهای عرفانی دانست که در سطح غزل و محور عمودی آن، یک میدان معنایی عرفانی یا یک طیف معنایی عرفانی پدید آورند.

حافظ با استعانت از گفتمان عرفانی، انگاره تقدیرگرایی را به مثابه گفتمانی انتقادی به کار می‌گیرد. او در این حوزه با بکارگیری برخی نشانه‌ها و مفاهیم عرفانی، تقدیرگرایی را به مثابه گفتمان خودی، و در جهت تضعیف گفتمان‌های رقیب به کار می‌برد؛ مثلاً در گزاره‌های ناظر به آموزه «فنا فی افعالی» آنجا که فعل و اراده سالک را تابع اراده «استاد ازل»، و نقش مستی و مستوری را به دست «سلطان ازل» می‌داند، با آوردن عبارات «من اگر خرم و گر گل چمن‌آرایی هست ...» و «مکن در این چمنم سرزنش به خودرایی...»، رویکرد انتقادی خود را نسبت به جریان افراطی متعصبی نشان می‌دهد که با تمایزگذاری و مرزبندی میان «خوب» و «بد»، و احیاناً با توسل به حربه «امر به معروف و نهی از منکر» در پی ارعاب و تهدید کسانی است که در برابر اتوریته‌های دینی و اجتماعی عصر خود سر تسلیم فرود نمی‌آورند. در واقع حافظ با چنین رویکردی در پی اعتراض و مقاومت برابر گفتمان تکفیر و خشونت از طریق تقدیرگرایی عارفانه است. همچنین حافظ آنجا که عشق الهی را تقدیر و موهبتی از عهد ازل قلمداد می‌کند، با تأکید بر ارتباط عاشقانه با خدا، گونه‌های ارتباطی دیگر همانند ارتباط عابدانه و زاهدانه را ناکارآمد و بی‌ارزش می‌شمارد. وی با طرح گفتمان عشق در برابر گفتمان‌های شریعت‌مدار عصر خود، زهد ریاکارانه و دینداری جزم‌اندیشانه‌ای را که ریشه در خشونت دینی اصحاب قدرت دارد، به چالش می‌کشد و دینداری عاشقانه را می‌ستاید.

در نمونه‌هایی که حافظ از عنایت ازلی الهی سخن می‌گوید و در پی ناچیز شمردن عمل آدمی در برابر قضای الهی است، با انتقاد از احساس خودبسندگی و نخوت زاهدان و فقیهانی که بر علم و عمل خویش تکیه می‌کنند، موضع انتقادی خود را در برابر متشرعان عصر و ایدئولوژی‌های وابسته به آنها نشان می‌دهد. همچنین وقتی حافظ با اشاره به انگاره «سابقه لطف ازل» اذعان می‌کند که مقبول بودن یا مطرود بودن (خوب بودن و بد بودن) آدمیان در پیشگاه خدا، منوط به تقدیر ازلی است و از روی عمل یا وضع و حال ظاهری کسی نمی‌توان درباره صلاح و فساد او قضاوت کرد: «تو پس پرده چه دانی که که خوب است که زشت»، او در واقع با انتقاد از «خود برتر بینی» و «ریاکاری» متشرعان عصر خود، و نفی داوریه‌های ظاهربینانه نسبت به ملامتی‌مشربان و گناهکاران، عاقبت به خیری و رستگاری آنها را محتمل‌تر از افراد ظاهرالصلاح می‌داند. بنابراین حافظ با طرح «گفتمان رحمت و رجاء» گفتمان غالب «خوف و وحشت» را که تابعی از استراتژی قدرت‌های سیاسی تمامیت‌خواه در عصر اوست، به چالش می‌کشد؛ او در این نمونه‌ها می‌کوشد بر خلاف قرائت رسمی نهادهای حاکم از دین، گفتمان شمول‌گرایانه‌ای را بسط دهد که در آن نجات و رستگاری نه در انحصار یک مذهب یا گروه خاص، که به عنوان امکان مشترکی برای تمامی افراد در نظر گرفته شود.

۴-۴. گفتمان رندی

در این حوزه پاره‌ای از گزاره‌ها با برجسته‌سازی عنصر لایابالی‌گری در اخلاق رندی، رفتارهای هنجارشکنانه و رندانه (گناه و فساد ظاهری) را تقدیری از روز الست، و ناشی از مشیت ازلی الهی می‌داند:

چون که تقدیر چنین است، چه تدبیر کنم؟ (همان: ۱/۱)	نیست امید صلاحی ز فساد حافظ
اگر موافق تدبیر من شود تقدیر (همان: ۱/۱)	بر آن سرم که ننوشم می و گنه نکنم

مطلب طاعت و پیمان و صلاح از من مست	که به پیمان‌کشی شهره شدم روز الست (همان: ۱ / ۱)
من ز مسجد به خرابات نه خود افتادم	اینم از عهد ازل حاصل فرجام افتاد (همان: ۱ / ۱)
مرا روز ازل کاری به جز رندی نفرمودند	هر آن قسمت که آن جا رفت از آن افزون نخواهد شد (همان: ۱ / ۱)
در کوی نیک‌نامی ما را گذر ندادند	گر تو نمی‌پسندی تغییر کن قضا را (همان: ۱ / ۱)
گر چه رندی و خرابی گنه ماست ولی	عاشقی گفت که تو بنده بر آن می‌داری (همان: ۱ / ۱)
کنون به آب می لعل، خرقه می‌شویم	نصیه ازل از خود نمی‌توان انداخت (همان: ۱ / ۱)

برخی از گزاره‌های این حوزه ناظر به زهدستیزی و مبارزه با تحجر و تعصب متشرعان، و دربردارنده جدل هنرمندانه حافظ با ملامت‌گران (نک: دادبه، ۱۳۷۷: ۲۳-۲۶) در جهت اسکات خصم است:

برو ای زاهد و بر دردکشان خرده مگیر	که ندادند جز این تحفه به ما روز الست (همان: ۱ / ۱)
مرا به رندی و عشق آن فضول عیب کند	که اعتراض بر اسرار علم غیب کند (همان: ۱ / ۱)
برو زاهدا خرده بر ما مگیر	که کار خدایی نه کاریست خرد (همان: ۱ / ۱)
حافظ به خود نپوشید این خرقه می‌آلود	ای شیخ پاکدامن معذور دار ما را (همان: ۱ / ۱)
نصیب من چو خرابات کرده است اله	در آن میانه بگو زاهدا مرا چه گناه (همان: ۱ / ۱)
مکن به نامه سیاهی ملامت من مست	که آگه است که تقدیر بر سرش چه نوشت؟ (همان: ۱ / ۱)
عیب مکن به رندی و بدنامی ای حکیم	کاین بود سرنوشت ز دیوان قسمتم (همان: ۱ / ۱)
بد رندان مگو ای شیخ و هش دار	که با حکم خدایی کینه داری (همان: ۱ / ۱)

مکن به چشم حقارت نگاه در من مست	که نیست معصیت و زهد بی مشیت او (همان: ۱ / ۱)
برو ای ناصح و بر دُرْدکشان خرده مگیر	کارفرمای قَدَر می کند این، من چه کنم؟ (همان: ۱ / ۱)

۱-۴-۴. تحلیل داده‌های این حوزه

بیشترین حجم اشعار تقدیرگرایانه در دیوان حافظ از نوع فATALİZم رندانه است. در این حوزه کنشگر اصلی -همانند حوزه عرفانی- خدا (کارفرمای قدر) است که همراه با عناصر پیرامونی از قبیل ازل، دیوان قسمت، عهد ازل، مشیت او، علم غیب، نصیبه ازل و... آمده است. آنچه کارکرد این گزاره‌ها را نسبت به گزاره‌های حوزه‌های پیشین متفاوت می‌کند، تقابل افراطی عناصر گفتمان‌مدار در قالب دوگانه‌هایی مانند رند و زاهد، مسجد و خرابات، ناصح و دُرْدکش، معصیت و زهد و صلاح و فساد در آنهاست. این تقابل‌های دوگانه حاکی از مرزبندی واژگان و مفاهیم بر اساس غیریت‌سازی دو گفتمان متقابل «زهد» و «رندی» نزد حافظ است. در این گزاره‌ها حافظ در مقام سوژگی، با پیوند دادن واژگان و مفاهیم مورد نظر خود به دال مرکزی گفتمان محبوب خود (شخصیت رند)، معانی رایج را از آن کلمات و مفاهیم طرد، و برای آنها معانی جدیدی مطابق با ایدئولوژی خود تولید می‌کند؛ همانطور که هر نویسنده‌ای در جهت تقویت گفتمان خودی معنا و کاربرد واژه‌ها و تعابیر را تغییر می‌دهد و به شیوه‌ای همسو با اهداف خود اقدام به تولید معناهای جدید می‌کند (نک: مک‌دائل ۱۳۸۰: ۹۹؛ میلز ۱۳۸۲: ۱۹۸)، حافظ نیز از این شیوه برای تقویت گفتمان خودی و نقد گفتمان‌های رقیب بهره می‌جوید. در نمونه‌های مذکور نشانه‌هایی از قبیل خرابات، رند، مست، ناصح، شیخ پاکدامن، زاهد، مسجد، خراب، خرقة می‌آلود و ... عناصری بوده‌اند که با تمامی معناهای بالقوه و محتمل خود در حوزه گفتمان‌گونه‌گی یا میدان گفتمان حضور داشته‌اند و حافظ بنا بر ایدئولوژی خاص خود این عناصر را از مخزن گفتمانی استخراج کرده و برخی از معانی را که با گفتمان مورد نظرش ناسازگار و غیرمرتبط بوده، از آنها طرد می‌کند و در برابر، برخی از معانی دیگر را که با ایدئولوژی او سازگار بوده، در آن عناصر حفظ، و در دال مرکزی گفتمان محبوب خود جذب کرده است.

در این حوزه، بر خلاف سه حوزه دیگر، که عبارت‌بندی‌های آنها غالباً نشانگر تسلیم و صبر یک ذهن مأیوس و منفعل در برابر رویدادها و ساختارهای حاکم است، حافظ با تیزبینی و خلاقیت کارکرد تقدیرگرایی را به اقتضای گفتمان مسلط بر ذهن خود تغییر می‌دهد و آن را در جهت مقاومت و اعتراض در برابر هژمونی گفتمان تکفیر و خشونت، که متشرعه عصر با حمایت نهاد قدرت در صدد تقویت آن هستند، به کار می‌گیرد. این تغییر کارکرد، به مثابه کنش غیرکلامی حافظ، از منظر تحلیل انتقادی گفتمان قابل تبیین است؛ بدین معنا که رابطه ساختار کلام و واژه‌های به کار رفته در شعر حافظ را با گفتمان مسلط بر ذهن او نشان می‌دهد. بنا بر نظریه تحلیل انتقادی گفتمان، فهم انسان از واقعیت‌های بیرون از ذهن، بر اساس گفتمان‌های حاکم بر ذهن وی ساخته می‌شود (یورگنس و فیلیپس، ۱۳۹۴: ۲۹). بر این اساس هیچ پدیده‌ای در جهان فی‌نفسه و به خودی خود قابل فهم و معنادار نیست؛ بلکه برای معنا یافتن می‌بایست در قالب یک گفتمان قرار بگیرد. تقدیرباوری در راهبرد جدید حافظ، با کارکرد متفاوتی که یافته است، ابزاری برای تقویت گفتمان انتقادی حافظ است؛ گفتمانی که می‌خواهد هژمونی ایدئولوژی‌های شریعت‌مدار رایج عصر را به چالش بکشد. این گفتمان با تمرکز بر اخلاق رندی و برجسته‌سازی دو عنصر لالایی‌گری و ملامتی‌گری، در شرایط اجتماعی و تاریخی خاصی شکل گرفته است که جامعه ایرانی از دو معضل اساسی و ریشه‌دار «تعصب و خشونت» و «تزویر و ریا» رنج می‌برد.

عصر حافظ از نظر تاریخی بین فروپاشی حکومت ایلخانیان و استقرار حکومت تیموریان قرار دارد. در این دوره آثار مخرب حمله مغول و نابسامانی‌های ناشی از کشمکش‌ها و منازعات داخلی، جامعه ایرانی را از لحاظ مادی و معنوی متلاشی ساخته بود.

این عصر به لحاظ سیاسی دوره رویارویی دو سلسله آل اینجو و آل مظفر در فارس بود. سلسله آل اینجو سلسله‌ای ادب‌دوست، دانش‌پرور و اهل تساهل و تسامح بود که به فرهنگ و تمدن ایران باستان تعلق خاطر ویژه‌ای داشت (نک: کشاورز بیضایی، ۱۳۹۸: ۲۲۶). در میان پادشاهان این سلسله شیخ ابواسحاق به عنوان نمونه یک پادشاه صاحب ذوق، هنرپرور و عشرت‌دوست (نک: غنی، ۱۳۷۵: ۱۲۲-۱۲۵) به قدری اهل خوشگذرانی بوده که در واپسین روزهای حکومت خود، و زمانی که شیراز در محاصره دشمن بوده، فارغ از هر چیزی مشغول می‌گساری بوده است (حافظ ابرو، ۱۳۸۰: ۱، ج ۱، ۱۵۴). سیاست‌های تساهل‌گرای دولت ابواسحاق با زهدستیزی و وسعت مشرب حافظ هم‌گرایی داشته و از همین روی وی ممدوح و محبوب حافظ بوده؛ اما حکومت او همانطور که حافظ سروده، «خوش درخشید ولی دولت مستعجل بود».

در برابر این سلسله، سلسله آل مظفر به فرمانروایی امیر مبارزالدین محمد مظفری، خط مشی فرهنگی و سیاسی دیگری را دنبال می‌کرد. مبارزالدین حاکمی متشرع و متعصب، و در پی بازگرداندن شرایط سیاسی کشور به دوره پیش از مغول و احیای خلافت منسوخ عباسیان پس از یک سده غیبت از ساختار قدرت سیاسی (رنسانس اسلامی) بود (نک: خواند میر، ۱۳۸۰: ۳/ ۲۸۹؛ حافظ ابرو، ۱۳۸۰: ج ۱، ۲۶۶؛ کتبی، ۱۳۶۴: ۶۴). در دوره مبارزالدین تعصب و تکفیر رونق چشم‌گیری داشت و او به تشویق فقها و متشرعه در امر به معروف و نهی از منکر افراط می‌کرد؛ چنانکه سخت‌گیرهای او در بستن میخانه‌ها و شکستن خم و سبو و تادیب میخوارگان و منع سماع موجب شده بود که به او «پادشاه محتسب» لقب دهند (غنی، ۱۳۷۵: ج ۱، ۱۸۱؛ زرین‌کوب، ۱۳۸۹: ۴۹). درباره خشونت مذهبی امیر مبارزالدین نقل شده است که بسیاری از اوقات او مشغول تلاوت قرآن بوده و در آن اثنا مقصر یا مقصرانی را نزد وی آورده‌اند؛ او قرآن را کنار گذاشته و آنها را به دست خود کشته و سپس با خونسردی و آرامش تمام دوباره به تلاوت قرآن مشغول می‌شده است (خواند میر، ۱۳۸۰: ۲۷۵؛ غنی، ۱۳۷۵: ج ۱، ۱۸۷).

حافظ در اوج اقتدار چنین حاکمی، که قدرت ابزاری برای ایجاد خفقان، و دین وسیله‌ای برای فریب دادن مردم بوده، در شمار فرهیختگان اهل تساهلی بوده است که خشونت دینی نهاد حاکمیت را نمی‌تواند تحمل کند؛ وی در چنین شرایطی سخنگوی گفتمانی انتقادی است که کنشگر اصلی آن رند بی‌مبالاتی است که در برابر هیچ‌کدام از اتوریته‌های عینی و ذهنی عصر خود سر فرود نمی‌آورد و با نگاهی منتقدانه و غالباً طنزآمیز همه آنها را زیر سؤال می‌برد و پوچی و بی‌مایگی آنها را آشکار می‌کند. همان طور که زرین‌کوب یادآور می‌شود رند حافظ شوریده‌متهوری است که نه به دستگاه مشایخ اعتنا دارد و نه به بارگاه سلاطین؛ بلکه فارغ از نام و ننگ و بی‌توجه به قبول عامه، از فساد و تزویر اهل زمانه، به ویژه از سالوس و ریاکاری شیخ و زاهد و مفتی و صوفی و قاضی و محتسب انتقاد می‌کند و همه را به یک چوب می‌راند (زرین‌کوب، ۱۳۸۹: ۳۸). در عصر حافظ خشونت دینی نهاد قدرت علاوه بر تولید فرهنگ ریا و تزویر در عامه مردم، زمینه‌ساز فساد ساختاری در دو نهاد متشرعه و متصوفه نیز شده بود. از همین روی حافظ انگاره تقدیرگرایی را به مثابه اهرم مقاومت در برابر فشار گفتمانی این دو نهاد به ظاهر مقدس-اما باطناً فاسد- و زهد و تعصب برآمده از آنها به کار می‌گیرد.

۵. نتیجه‌گیری

درک دقیق مضامین شعر حافظ مستلزم آن است که خواننده متن فراتر از صورت متن و روستاخت زبان، عوامل کلان برون‌زبانی همچون تاریخ، فرهنگ، جامعه، ایدئولوژی و قدرت را در نظر بگیرد و از طریق کشف نشانه‌هایی که در سطوح زیرین متن و ناگفته‌های شاعر پنهان شده‌اند، به جهان متن حافظ وارد شود. در این شیوه می‌توان به قرائتی متفاوت از تقدیرگرایی حافظ دست یافت که نشان می‌دهد وی برخلاف ظاهر شعرش که از صبر و تسلیم در برابر تقدیر سخن می‌گوید، در صدد برساختن گفتمانی انتقادی برای ایجاد تغییر در ساختارهای کلان جامعه عصر خود بوده است. توجه به نشانه‌های گفتمان‌مدار در اشعار حافظ نشان می‌دهد که او در روکشی از تقدیرگرایی و در عین دعوت مخاطب خود به صبر و تسلیم، در صدد شکل دادن به هویت‌ها و روابط اجتماعی جدید بر اساس ارزش‌ها و هنجارهای گفتمان انتقادی مورد نظر خود است. او در ابیاتی که از اقتدار انسان‌وار بخت، و

ضرورت تسلیم انسان در برابر آن سخن می‌گوید، به طور نامحسوس ایدئولوژی محبوب خود را بسط می‌دهد تا با بازتولید و القای معنایی جدید از تقدیرگرایی در ذهن مخاطب خود، هژمونی گفتمان‌های زهدگرا و شریعت‌مدار را در عصر خود به چالش بکشد.

یادداشت‌ها

- ۱- عبارات این بیت خلاف ظاهر آن، که دعوت به صبر و تسلیم در برابر قضاست، بیانگر اعتراض شاعر در برابر قسمت ازلی است؛ در این بیت عبارت «اندکی» در زبان طنزآلود حافظ به معنای «بسیار زیاد» و حاوی طنز گزنده‌ای است که به شکلی آیرونیک، و به صورت استعاره تهکمیه (نک. دادبه، ۱۳۷۷: ۳۵)، سراسر زندگی را بر وفق رضای آدمی نمی‌بیند و بر آن اعتراض می‌کند.

منابع

- آقاگل‌زاده، فردوس (۱۳۹۲)، فرهنگ توصیفی تحلیل گفتمان و کاربردشناسی، تهران، علمی.
- اسمارت، بری (۱۳۸۵)، میشل فوکو، ترجمه لیلیا جوافشانی و حسن چاوشیان، چاپ ۲، تهران، کتاب آمه.
- بهرامپور، شعبانعلی (۱۳۷۸)، «درآمدی بر تحلیل گفتمان»، مجموعه مقالات گفتمان و تحلیل گفتمانی، به اهتمام محمدرضا تاجیک، تهران، فرهنگ گفتمان.
- پورنامداریان، تقی (۱۳۹۹)، گمشده لب دریا، تهران، سخن.
- پالتریچ، برایان (۱۳۹۶)، درآمدی بر تحلیل گفتمان، مترجم طاهره همتی، تهران، نویسه.
- پارسا، شمس (۱۳۹۷)، «آشفته‌گی پارادایمی حافظ در برخورد با امر سیاسی»، جستارهای نوین ادبی، سال ۵۱، شماره ۲، صص ۲۷-۴۹.
- خرمشاهی، بهاءالدین (۱۳۷۹)، حافظ‌نامه، ج ۱ و ۲، چاپ ۱، تهران، علمی و فرهنگی.
- خواندمیر، غیاث‌الدین بن همام‌الدین (۱۳۸۰)، حبیب‌السیر، ج ۳، تهران، خیام.
- درگاهی، محمود (۱۳۸۸)، «بنیان‌های تفکر حافظ»، کاوش‌نامه، سال ۱۰، شماره ۱۸، صص ۲۲۵-۲۴۲.
- ----- (۱۳۷۳)، مزاج دهر تبه شد، شعر و اندیشه حافظ در نگاهی به حافظ‌شناسی معاصر، تهران، ستارگان.
- دشتی، علی (۱۳۵۲)، کاخ ابداع، چاپ چهارم، تهران، سازمان انتشارات جاویدان.
- حافظ، شمس‌الدین محمد (۱۳۶۹)، دیوان حافظ، به اهتمام محمد قزوینی و قاسم غنی، چاپ اول، تهران، زوار.
- حافظ ابرو، عبدالله ابن لطف‌الله (۱۳۸۰)، زبده‌التواریخ، به تصحیح سید کمال حاج سید جوادی، ج ۱، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- دادبه، اصغر (۱۳۷۷)، «جبرگرایی حافظ باور یا ابزار؟»، سالنامه حافظ‌پژوهی، ج ۱، صص ۲۲-۴۴.
- دریفوس، هیوبرت و رابینو، پل (۱۳۷۹)، میشل فوکو، فراساختارگرایی و هرمنوتیک، ترجمه حسین بشیریه، تهران، نی.
- دستغیب، عبدالعلی (۱۳۶۷)، حافظ شناخت، تهران، نشر علم.
- زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۸۹)، از کوچه رندان (درباره ندگی و اندیشه حافظ)، چاپ سوم تهران، امیرکبیر.
- زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۷۶)، حکایت همچنان باقی، تهران، سخن.
- زریاب‌خویی، عباس (۱۳۶۸)، آیین جام، شرح مشکلات دیوان حافظ، چاپ دوم، تهران، انتشارات علمی.
- رستگار فسایی، منصور (۱۳۸۵)، حافظ و پیدا و پنهان زندگی، تهران، سخن.
- سلطانی، علی‌اصغر (۱۳۹۱)، قدرت، گفتمان و زبان، چاپ سوم، تهران، نشر نی.
- سودی بسنوی، محمد (۱۳۵۷)، شرح سودی بر حافظ، ترجمه عصمت ستار زاده، چاپ ۴، ارومیه، نشر انزلی.

- شفائی مقدم، الهام و محسن نیازی (۱۳۹۳)، «بررسی عوامل مؤثر بر میزان تقدیرگرایی زنان»، جامعه‌پژوهی فرهنگی، سال ۵، شماره ۱، صص ۱۲۳-۱۴۷.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۷۳)، موسیقی شعر، تهران، انتشارات آگاه.
- صدقیانی، مهین‌دخت و ابوطالب میرعابدینی (۱۳۶۶)، فرهنگ واژه‌نمای حافظ، تهران، امیرکبیر.
- ضیمران، محمد (۱۳۸۶)، «تعبیر می و طرب و عیش در اندیشه حافظ»، سالنامه حافظ‌پژوهی، دفتر ۱۰، صص ۱۲۲-۱۲۷.
- غنی، قاسم (۱۳۷۵)، تاریخ تصوف در اسلام، ج ۲، چ ۲، تهران، زوار.
- کتبی، محمود (۱۳۶۴)، تاریخ آل مظفر، به تصحیح عبدالحسین نوایی، تهران، امیرکبیر.
- کشاورز بیضایی، محمد و فرود کشاورز بیضایی (۱۳۹۸)، «تحلیلی بر معرفت تاریخی حافظ»، مطالعات ایرانی، سال ۱۸، شماره ۳۶، صص ۲۲۰-۲۳۸.
- مشکور، محمدجواد (۱۳۶۹)، «مشرّب کلامی حافظ»، در حافظ‌شناسی، به کوشش سعید نیاز کرمانی، ج ۱۳، تهران، پاژنگ.
- مشکور، محمدجواد (۱۳۵۰)، «مسئله جبر و اختیار در دیوان حافظ»، در مقالاتی درباره شعر و زندگی حافظ، به کوشش منصور رستگار فسایی، صص ۴۱۷-۴۳۰، تهران، نشر جامی.
- معین، محمد (۱۳۱۹)، حافظ شیرین سخن، تهران، انتشارات معین.
- مک‌دانل، دایان (۱۳۸۰)، مقدمه‌ای بر نظریه‌های گفتمانی، ترجمه حسینعلی نودری، تهران، فرهنگ گفتمان.
- ملاح، خسرو (۱۳۸۵)، حافظ و عرفان ایرانی، تهران، نشر و پژوهش فرزاد روز.
- میلز، سارا (۱۳۸۲)، گفتمان، ترجمه فتاح محمدی، چ ۱، زنجان، هزاره سوم.
- هدایی، محمد (۱۳۸۴)، «گردون‌گرایی و فلک‌مداری در شعر کهن فارسی»، زبان و ادبیات فارسی (دانشگاه آزاد اسلامی اراک، سال ۱، شماره ۱، صص ۱۱۱-۱۳۶).
- هروی، حسینعلی (۱۳۶۸)، «گرایش‌های عرفانی حافظ»، در حافظ‌شناسی، به کوشش سعید نیاز کرمانی، ج ۱۱، تهران، پاژنگ.
- هومن، محمود (۱۳۴۷)، حافظ، چ ۲، تهران، طهوری.
- یورگنسن، ماریان و لوئیز فیلیپس (۱۳۸۹)، نظریه و روش در تحلیل گفتمان، ترجمه هادی جلیلی، چ ۱ تهران، نشر نی.

References

- Aghaghol-zadeh, F. (2013). Descriptive Dictionary of Discourse Analysis and Pragmatics. Tehran: Elmi Publications. [In Persian]
- Ahmadvand, M. (2020). The role of Mongol patronage in the institutionalization of Sufism. Iranian Studies Quarterly, 45, 35-52. [In Persian]
- Bagheri Khalili, A. (2018). Fatalism in Persian Culture and Literature. Tehran: Farhang-e Now Publications. [In Persian]
- Bahrampur, S. (1999). Introduction to discourse analysis. In M. R. Tajik (Ed.), Discourse and Discourse Analysis (pp. 15-32). Tehran: Farhang-e Gofte-man Publications. [In Persian]
- Dadebeh, A. (1998). Hafez's determinism: Belief or instrument? Hafez Studies Annual, 1, 22-44. [In Persian]
- Dargahi, M. (1994). The Temperament of the Age Became Feverish: Poetry and Thought of Hafez in Contemporary Hafez Studies. Tehran: Setaregan Publications. [In Persian]
- Dargahi, M. (2009). The foundations of Hafez's thought. Kavosh-nameh, 10(18), 225-242. [In Persian]

- Dastgheyb, A. (1988). *Understanding Hafez*. Tehran: Nashr-e Elm Publications. [In Persian]
- Dashti, A. (1973). *Palace of Creation* (4th ed.). Tehran: Javidan Publications. [In Persian]
- Dreyfus, H., & Rabinow, P. (2000). *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics* (H. Bashiriye, Trans.). Tehran: Ney Publications. [In Persian]
- Fairclough, N. (2017). *Critical Discourse Analysis* (T. Hemmati, Trans.). Tehran: Navisseh Publications. [In Persian] (Original work published 1995)
- Ghani, Q. (1996). *History of Sufism in Islam* (Vol. 2, 2nd ed.). Tehran: Zovar Publications. [In Persian]
- Hafez Abru, A. (2001). *Zubdat al-Tawarikh* (S. K. Haj Seyyed Javadi, Ed., Vol. 1). Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Persian]
- Hafez, Sh. (1990). *Diwan of Hafez* (M. Qazvini & Q. Ghani, Eds.). Tehran: Zovar Publications. [In Persian]
- Haravi, H. (1989). Mystical tendencies of Hafez. In S. N. Kermani (Ed.), *Hafez Studies* (Vol. 11, pp. 145-165). Tehran: Pazhouhang Publications. [In Persian]
- Hedayi, M. (2005). Determinism and astral influence in classical Persian poetry. *Persian Language and Literature* (Islamic Azad University, Arak), 1(1), 111-136. [In Persian]
- Houman, M. (1968). *Hafez* (2nd ed.). Tehran: Tahoori Publications. [In Persian]
- Jalalei Naini, S. (1988). The life of Mawlana Shams al-Din Hafez. *Literary Research Quarterly*, 15(3), 78-95. [In Persian]
- Jorgensen, M., & Phillips, L. (2010). *Discourse Analysis: Theory and Method* (H. Jalili, Trans.). Tehran: Ney Publications. [In Persian] (Original work published 2002)
- Katbi, M. (1985). *History of Al-e Mozaffar* (A. H. Navaei, Ed.). Tehran: Amir Kabir Publications. [In Persian]
- Keshavarz Beyzaei, M., & Keshavarz Beyzaei, F. (2019). An analysis of Hafez's historical knowledge. *Iranian Studies*, 18(36), 220-238. [In Persian]
- Khorramshahi, B. (2000). *Hafez-nameh* (Vols. 1-2, 11th ed.). Tehran: Elmi va Farhangi Publications. [In Persian]
- Khvandamir, Gh. (2001). *Habib al-Siyar* (Vol. 3). Tehran: Khayyam Publications. [In Persian]
- MacDonnell, D. (2001). *An Introduction to Discourse Theories* (H. A. Nouzari, Trans.). Tehran: Farhang-e Gofte-man Publications. [In Persian] (Original work published 1986)
- Mashkur, M. J. (1971). The question of predestination and free will in Hafez's Diwan. In M. Rastegar Fasaee (Ed.), *Articles on Hafez's Poetry and Life* (pp. 417-430). Tehran: Jami Publications. [In Persian]
- Mashkur, M. J. (1990). Hafez's theological school. In S. N. Kermani (Ed.), *Hafez Studies* (Vol. 13, pp. 125-145). Tehran: Pazhouhang Publications. [In Persian]
- Mills, S. (2003). *Discourse* (F. Mohammadi, Trans.). Zanzan: Hezareh-ye Sevvom Publications. [In Persian] (Original work published 1997)
- Moein, M. (1940). *Hafez the Sweet-Tongued*. Tehran: Moein Publications. [In Persian]
- Mollâh, Kh. (2006). *Hafez and Iranian Mysticism*. Tehran: Farzan-e Rooz Publications. [In Persian]
- Mortazavi, M. (2005). Comparative study of Ash'arite and Hafezian worldviews. *Literary Criticism Quarterly*, 12(2), 45-67. [In Persian]
- Parsa, Sh. (2018). Hafez's paradigmatic confusion in dealing with political affairs. *Modern Literary Essays*, 51(2), 27-49. [In Persian]
- Pournamdarian, T. (2020). *Lost at the Shore of the Sea*. Tehran: Sokhan Publications. [In Persian]

- Rashidi, N., & Rouzatian, H. (2021). Intertextuality and situational context in Hafez's mystical poetry. *Persian Literature Studies*, 25(3), 55-75. [In Persian]
- Rastegar Fasaee, M. (2006). *Hafez and the Manifest and Hidden Life*. Tehran: Sokhan Publications. [In Persian]
- Safa, Z. (1995). *History of Persian Literature* (Vol. 3, 8th ed.). Tehran: Ferdows Publications. [In Persian]
- Shafaei Maqdam, E., & Niazi, M. (2014). Investigating factors affecting women's level of fatalism. *Cultural Sociology*, 5(1), 123-147. [In Persian]
- Shafiei Kadkani, M. R. (1994). *Music of Poetry*. Tehran: Agah Publications. [In Persian]
- Smart, B. (2006). Michel Foucault (L. Javafshani & H. Chavoshian, Trans., 2nd ed.). Tehran: Ketab-e Ameh Publications. [In Persian] (Original work published 1985)
- Sodghiyani, M., & Mirabedini, A. (1987). *Dictionary of Hafez's Vocabulary*. Tehran: Amir Kabir Publications. [In Persian]
- Soltani, A. A. (2012). *Power, Discourse and Language* (3rd ed.). Tehran: Ney Publications. [In Persian]
- Soudi Basnavi, M. (1978). *Soudi's Commentary on Hafez* (E. Settar Zadeh, Trans., 4th ed.). Urmia: Anzali Publications. [In Persian]
- Tabatabai, A. (1994). *The Decline of Political Thought in Iran* (B. Khorrami, Trans.). Tehran: Kavir Publications. [In Persian]
- Zarrinkub, A. H. (1997). *The Tale Remains the Same*. Tehran: Sokhan Publications. [In Persian]
- Zarrinkub, A. H. (2010). *From the Alley of Libertines: On the Life and Thought of Hafez* (3rd ed.). Tehran: Amir Kabir Publications. [In Persian]
- Zaryab Khoei, A. (1989). *Mirror of the Goblet: Commentary on the Difficulties of Hafez's Diwan* (2nd ed.). Tehran: Elmi Publications. [In Persian]
- Zeimaran, M. (2007). Interpretations of wine, joy, and pleasure in Hafez's thought. *Hafez Studies Annual*, 10, 122-127. [In Persian]